

Леонід ФІНБЕРГ

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ: ІСТОРИЧНА МІФОЛОГІЯ, ЯКА ПЕРЕМАГАЄ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ

За рейтингом соціологів, серед проблем, що хвилюють громадян України, міжнаціональні проблеми займають 8 – 10-е місце після проблем життєвого рівня, безробіття, невиплати пенсій та зарплатні, занепокоєння, викликаного зростанням злочинності та інш. У свою чергу, українсько-єврейські взаємини так само не є першими в ієрархії міжнаціональних взаємин та національних проблем країни: існують проблеми кримських татар, власне українські етнічні проблеми та ряд інших. Проте, обтяжена історією, ця тема не сходить зі сторінок мас-медіа та постійно привертає увагу політичних діячів, істориків, публіцистів.

Відомий російський культуролог Гасан Гусейнов цю проблему сформулював так: «До важливого шару суспільного самоусвідомлення належить «образ (постать) іншого». У кризові моменти історії, коли власна культурна традиція в уявленні людей підірвана (як це має місце у сучасних пострадянських країнах), образи «чужих» («чужинних») культур – усвідомлено або ні – набувають особливого сенсу та ваги під час кризи і переосмислення своєї національно-культурної ідентичності»¹. Саме ці причини зумовили сьогодні наш інтерес до зазначеної теми.

Українсько-єврейські взаємини як об'єкт досліджень включають:

- міжнаціональні взаємини, що склалися впродовж століть на території Руси-України;
- міждержавні взаємини України та Ізраїля;
- взаємини єврейських та українських спільнот у численних діаспорах – США, Канаді, Німеччині, Латинській Америці, Австралії, Польщі та ряді інших країн. Якщо взаємини діаспор і міждержавні контакти – це події лише новітньої історії, то досвід спільного проживання на території Руси-України складає близько 1000 років.

В силу різних об'єктивних та суб'єктивних обставин ці стосунки практично ніколи не ставали об'єктом професійного наукового вивчення. Один з небагатьох дослідників теми, український професор Я. Дашкевич так описує проблему: «Для української радянської історіографії проблеми взагалі не існувало... Тяжке, майже гнітюче враження справляє значна частина текстів української діаспорної науки в цій галузі». (Від себе додам, що мало не єдиним винятком є роботи українського історика з Канади Івана Лисяка-Рудницького). І далі: «Єврейська радянська історіографія у Східній Україні закінчила своє існування на початку 30-х років разом з ліквідацією (частково фізичною) Єврейської історико-археографічної комісії Академії наук УРСР. В західно-українських землях єврейська історична наука скінчилась у 1939 році. В сучасній ізраїльській та єврейській діаспорній історіографії домінує тематика, пов'язана із загибеллю, знищенням та переслідуваннями євреїв»². За підрахунками історика, цей період складає 4 роки, а понад 350 років були періодом більш-менш нормальних стосунків.

Сьогодні немає жодної серйозної наукової праці з історії євреїв України, написаної після класичних книг початку століття – Дубнова та Гессена. З історією України трохи легше – перші політично незаангажовані наукові монографії почали виходити у дев'яності роки.

Однак необхідність осмислення українсько-єврейських стосунків не може бути відкладена на десятиріччя та століття. Історики та філософи, соціологи та публіцисти пропонують свої моделі осмислення взаємин. Однією з найпереконливіших є модель, запропонована відомим українським філософом і публіцистом Мирославом Мариновичем. «Єврейський та український народи мають різні моделі виживання, – писав він 1991 року. – Обидві моделі... неспівмірні: євреї виживають в розсіянні між чужими народами, українці – на своїй землі... Життя серед чужих та часто ворожих етнічних субстратів ставило перед євреями нелегкий імператив: безпомилково визначити найсильнішого. Помилка могла мати трагічні наслідки. Орієнтація на інтереси найсильнішої сторони гарантувала євреям виживання у рамках, які визначав для них найсильніший. Оскільки українці протягом своєї історії були радше слабшою стороною, то, зрозуміло, що в народному усвідомленні виробився стійкий стереотип ворожого ставлення євреїв до українських національних інтересів... Вимагати від

євреїв переходу на сторону слабких означає вимагати від них неможливого, тобто відмови від основної умови виживання». І далі: «Найкращий спосіб не ворогувати з євреями – це стати сильними. А в сильну Україну євреї впишуться гармонічно...»³. До міри реалістичності запропонованої моделі ми ще повернемося.

Наведемо ще низку характеристик, які відносять до українсько-єврейських взаємин. У шкільних підручниках з історії СРСР, на яких виховувались декілька поколінь радянських людей впродовж 50 років, практично не було відомостей про тисячолітню історію єврейських громад, ролі євреїв в історії Руси-України. Єдиним та останнім за радянських часів вузівським підручником, де в історії ще була присутня єврейська громада, був підручник, виданий у 1939 – 40 рр. Ці підручники не помічали навіть катастрофи європейського єврейства. Жодної згадки про єврейську історію, культуру не було ні в «Філософській енциклопедії», ні в енциклопедії «Мистецтво країн та народів світу», ні у тритомній історії Києва, ні в яких-небудь інших авторитетних виданнях радянського часу. Проте й українська історія водночас висвітлювалась не набагато краще. Канонізовані радянські підручники безбожно фальсифікували цю історію: йдеться про абсолютно антинаукову «теорію» походження росіян, українців та білорусів із «спільної колиски»; про тотальне замовчування голоду 1932 – 33 років; про фальсифікацію історії другої світової війни (ні про Українську повстанську армію, ні про мільйони полонених українців – жодного слова).

Цей перелік дуже легко продовжити. Його виразно ілюструє така історія: у 1926 р. процес звинувачення у сіонізмі групи єврейських діячів закінчився вироком «вислати до Палестини». Але 1946 року, коли не залишилося вже ні сіоністів, ні автономістів, ні єврейських учителів, ні, навіть, КДБістів, які їх винищували, до АН України надійшов запит з КДБ (нового складу): «Що таке сіонізм?»

З наведених даних добре видно: українсько-єврейські взаємини впродовж тривалого часу – життя кількох поколінь – були за рамками суспільних та гуманітарних наук, за рамками серйозного осмислення.

Чи не найкращі це умови для виникнення та розповсюдження міфів?

На українсько-єврейській конференції 1991 року в Києві відомий правозахисник, зараз голова Пен-клубу України Євген Сверстюк говорив: «Мабуть вперше в історії сини України та сини Ізраїлю зустрілися, щоб розчистити авгієві стайні. Їх не чистили століттями. Так накопичилися перекази про те, що було та чого не було, легенди про ворожнечу та нечувану жорстокість, про євреїв з ключами від церкви та про козака-вішателя. Замість підкови на дверях стайні висять стереотипи єврея-експлуататора та українця-погромника. Головне, що у стайні немає жодного з тисяч фактів нормального, людського співробітництва українців та євреїв...» І далі: «За радянських часів відбулася майже тотальна плебеїзація культури: хто зараз знає притчі Соломона та заповіді Мойсея? Та всі добре знають анекдоти про Абрама й Мойшу...»⁴.

* * *

Що ж саме потрібно чистити у цих стайнях, які стереотипи накопичені століттями? Чи можна змінити ці стереотипи? Розгляньмо це докладніше, зосереджуючись головним чином на міфології сприйняття єврейства й акцентуючи на негативному (позитивні міфи не загрожують суспільству).

Стереотипи сприйняття євреїв (радше не специфічно-українські, більшість із них – загальні стереотипи східно-європейського світу):

- * зрада та розп'яття Ісуса Христа;
- * ідея обраного народу – перша в історії людства ідея возвеличення одного народу над іншими;
- * євреї як помічники усіх ворогів української нації (поляків, росіян і т.ін.);
- * єврейське панування у світі (капітал, мас-медіа та ін.);
- * економічна експлуатація євреями неєвреїв;
- * провина євреїв за створення комуністичної ідеології та за численні жертви комуністичних режимів;
- * Голокост – сіоністський виверт, сіоністський міф історії;
- * провина євреїв за економічне пограбування країни в період капіталізації – в одному випадку, та за низькі темпи капіталізації (соціалізм) – в іншому;
- * США – ізраїльська колонія, керована Всесвітнім єврейським конгресом.

Кожний із перерахованих стереотипів сприйняття євреїв подається десятками та сотнями публікацій радикальних (частіше правих, та й лівих теж) мас-медіа, тиражується у книгах (виданих, здебільше, в Росії, але поширюваних і в Україні)... Процитую лише деякі, характерні: «За вільну Україну», № 49, 23.04.96, с.1, Павло Чемерис, «Добавити розстріл». Підбірка цитат оглядача-юдофоба газети «За вільну Україну» починається так: «Хаїм Срулевич Гольдман – він же Володимир Ілліч Ленін, зоологічно ненавидів «гоїв». Ставши абсолютним диктатором «країни дурнів», цей глибоко законспірований, кровожерний юдо-сіоніст взявся за масове винищення людей шляхом класового терору, громадянської війни, організації голодоморів...». «Найстрашнішим прикладом щодо цього, – писав у «Майн Кампф» Гітлер-Шікльгрубер про Ульянова-Леніна та його тіньовиків (більшовиків), аби втертися в довіру «маси» німців, – є Росія, де жиди у своїй фанатичній дикості винищили 30 мільйонів людей (це 1923 року), безжально вирізуючи одних та завдаючи нелюдських мук голоду іншим, – й усе це лише для того, щоб забезпечити диктатуру... невеликої зграї жидівських літераторів та біржевих бандитів».

«Ідеаліст», №1, 16.08.96, с. 3, Михайло Христовий, «Чому в Україні проходить прихований голодомор?».

Стаття пропонує ряд запитань, на які автор просить надіслати відповіді, обіцяючи їх опублікувати.

1. Чому в мусульманському та буддистському світах не допускають жидів до влади, а в християнському, куди не кинеш оком – всюди жид? ... 2. Чому в Україні прийняли за формою українську Конституцію, а за змістом та за духом – жидо-масонську, в якій немає жодного слова про те, що Україна є християнською державою? ... 11. Чому в Ізраїлі одна синагога, а в одній тільки Львівській області зареєстровано більш ніж 50 релігійних конфесій? ... 12. Чому в Ізраїлі нема українських банкірів, і в Україні їх теж немає? ... 14. Чому не довіряють українським жидам, а присилають їм рабина з-за кордону? ... 15. Чому одних жидів масово вивезли напередодні другої світової війни із Західної України до східних областей Росії, а інших залишили?» Цитування легко продовжувати.

* * *

«Антиукраїнський» міф про народ-погромник ґрунтується на фактичній та фальсифікованій історії національно-визвольної боротьби: друга світова війна з її поліціями, погроми громадянської війни, погроми Коліївщини та Хмельниччини. «Антиукраїнська» міфологія вписує в цей ряд і дореволюційні погроми, і сталінський погром 40–50-х років, і хрущовську відсоткову норму, і брежнєвську антисемітську політику...

«Але за всіма сучасними міфами криється фундаментальна національна травма від різні часів Богдана Хмельницького», – писав Леонід Плющ. «Після неї виникла єресь східно-європейських євреїв – саббатіанство, що ледве не привела юдаїзм до розколу. Саме це зробило Хмельниччину знаком ... апокаліптичного зла... Хмельниччина увійшла в релігійну підсвідомість сучасного юдаїзму. Коліївщина наклалася на цю релігійну колективну травму й теж викликала релігійну відповідь у вигляді «хасидизму». Усі подальші події накладалися на цю глибинну травму»⁵. І христовбивця-євреїв, і погромник-українець увійшли в світ, в релігійну свідомість, у фольклор, в побутову мову й метамови української та єврейської культур. Антиукраїнські тексти, що тиражують відповідні стереотипи, друкуються за межами України. Їхня кількість, міра впливу на єврейські громади інших країн можуть стати об'єктом вивчення учених Ізраїлю, США, Канади. Донині, наскільки нам відомо, цього не сталося.

* * *

Спроби змінити стереотипи історичної недовіри євреїв та українців один до одного здійснювали та здійснюють інтелігенти обох народів.

Володимир (Зеєв) Жаботинський – один з небагатьох єврейських лідерів, який добре знав українські національні проблеми, опублікував низку блискучих статей про українських духовних лідерів, про нерівноправність та гноблення українства.

Симон Петлюра – український лідер часів Української Народної Республіки, ініціював публікацію ряду юдофільських

текстів, намагався своїми наказами в ролі командуючого армії зупинити єврейські погроми.

Митрополит Андрій Шептицький – видатний український духовний лідер першої половини ХХ століття, один з небагатьох високих церковних ієрархів, який звернувся із закликом рятувати євреїв під час другої світової війни. Він та його сподвижники переховували в монастирях Галичини сотні єврейських дітей. Це він врятував від смерті Головного львівського рабина Кахане.

Самуїл Міхоелс – геніальний єврейський актор, відомий громадський діяч. Саме він запросив до роботи у Державний єврейський театр відомого українського режисера Леся Курбаса, вигнаного з України.

Іван Дзюба та Віктор Некрасов – відомі літератори, які публічно виступили проти замовчування трагедії Бабиного Яру, проти антисемітизму радянського часу.

Видання Тарасом Возняком та його колегами спеціального випуску журналу «Ї» – єврейське число (№ 8, 1997) – по суті міні-енциклопедії єврейської історії та культури – подія з цього ж ряду.

Акції солідарності української та єврейської громадськості 1980 – 90-х років – так само були спробами розвіяти міф антисемітизму та українофобії. Йдеться і про гасло Руху проти розповсюджуваних КДБ чуток про можливі погроми, і конференцію українсько-єврейської солідарності 1991 року...

Яким є вплив цих людей, їхніх дій, спрямованих на подолання недовіри, недоброзичливості в масовій свідомості? Звернімося за відповіддю до науковців.

Неприйняття євреїв і єврейства, уґрунтоване у негативних стереотипах і міфологемах, фіксують у своїх дослідженнях соціологи. Передусім посилаюся на своїх колег – провідних українських соціологів Н.Паніну та Є.Головаху.⁶

В таблиці 1 наведені дані, що відображають ставлення населення України до представників різних національностей. Перші сім колонок ліворуч показують відсотки опитаних, які погоджуються допускати представників даної національності на відповідну соціальну дистанцію; остання, восьма колонка подає середнє арифметичне по лінійці в цілому – індекс неприйняття (нетолерантності, нетерпимості) певної національності.

Таблиця 1

СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДО РІЗНИХ
НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ (дані 1992 р.)

	ЗГІДНИЙ ДОПУСТИТИ ПРЕДСТАВНИКІВ ДАНОЇ НАЦІОНАЛЬНОСТІ ЯК (% до всіх респондентів, N=1752)							Індекс неприйняття шкала: 1-7
	членів родини	близьких друзів	сусідів	колег по роботі	мешканців України	відвідувачів України	взагалі не допускав би на Україну	
Українців	79	9	3	1	7	2	0	1.55
Росіян	43	24	10	3	11	7	2	2.46
Білорусів	29	27	14	4	13	12	1	2.85
Українців діаспори	24	22	7	4	18	23	2	3.48
Поляків	15	22	14	4	12	28	5	3.77
Євреїв	10	14	15	11	23	18	10	4.18
Угорців	9	14	17	5	15	35	4	4.24
Амери- канців	11	13	9	15	10	38	4	4.31
Німців	8	13	9	16	12	37	5	4.43
Французів	9	13	8	13	11	41	4	4.45
Румун	8	12	13	6	14	38	8	4.56
Японців	4	11	9	19	9	43	4	4.66
Кримських Татар	3	6	9	5	31	29	17	5.09
Грузинів	3	8	9	5	16	34	26	5.26
В'єтнамців	2	7	6	9	10	52	14	5.29
Арабів	3	6	5	7	11	51	17	5.37
Негрів	2	6	5	6	11	50	20	5.49
Циган	3	4	7	3	22	26	35	5.55

Аналогічні дані останніх років дають змогу говорити про стабільність рівня нетолерантності щодо євреїв. Ще красномовніші – у контексті нашої теми – інші дані тих самих авторів: 7% респондентів – мешканців України погоджуються з тим, що існує «світова сіоністська змова, спрямована на панування євреїв над іншими народами (25% не згодні з такою думкою, 68% – важко відповісти), 10% вважають, що «на євреях лежить велика провина перед іншими народами» (47% не згодні з цим), 18% покладають на євреїв основну провину за лихо, яке принесли революція та масові репресії (47% не

згодні), 20% вважають, що в євреїв неприємна зовнішність, а понад третину (38%) думають, що для євреїв гроші і вигода важливіші за людські взаємини⁷. Достатньо промовистими є і дані спеціального опитування громадян та місцевих керівників про ставлення до національного відродження росіян, євреїв, кримських татар⁸.

Таблиця 2

СТАВЛЕННЯ РАЙОННИХ КЕРІВНИКІВ ДО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВРЯДУВАННЯ РОСІЯН, ЄВРЕЇВ, КРИМСЬКИХ ТАТАР (n=450), %

Чи повинні мати свої власні:	Росіяни		Євреї		Кримські татари	
	так	ні	так	ні	так	ні
Церкву, синагогу, мечеть	92.1	7.9	91.2	8.8	91.4	7.6
Школи	95.1	4.9	89.2	10.9	90.9	9.1
Пресу своєю мовою	94.6	5.4	89.8	10.2	91.4	8.6
Представників у виборчих органах влади	95.5	4.5	93.5	6.5	91.3	8.7
Мову, що визнавалася б офіційною	67.0	33.0	46.3	53.7	50.4	49.6
Заклади культури	84.7	15.3	81.8	18.2	81.8	18.2
Політичні партії	67.4	32.6	66.4	33.6	66.4	33.6

Таблиця 3

СТАВЛЕННЯ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНИ ДО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЄВРЕЇВ

Як Ви ставитесь до того, щоб в Україні	Позитивно	Негативно	Невизначено
Відкрилися школи з єврейською мовою	63.5	15.2	21.3
У Вашому місті відкрилась синагога	51.3	19.0	29.7
Діяли єврейські громадсько-політичні організації	34.1	29.1	36.8
Євреї, що виїхали з країни, створювали б спільні підприємства	50.8	16.0	33.2

Навряд чи наведені дані свідчать про толерантність українського суспільства щодо євреїв.

У цьому сенсі характерні події, які пов'язані з ім'ям колишнього в.о. прем'єр-міністра Юхима Звягільського (1995 – 1996 рр.) Його, як і інших українських громадських діячів

періоду української незалежності, звинуватили у корупції. Залишаючи для судових інстанцій право відповісти на запитання, наскільки обґрунтованими є звинувачення, звертаю увагу на вражаючу готовність суспільства сприйняти стереотип, що євреї ніколи не зможе бути патріотом України, бо «він прагне тільки до збагачення, нехтуючи інтересами українського народу». Саме таким був пафос більшості публікацій. І якщо у ліберальній пресі вони були з антисемітським присмаком, то в ультранаціоналістичних газетах розгорнулася широка антисемітська кампанія⁹.

Які висновки? «Полиш надію кожен, хто сюди приходить?»

Видається, що логіка суспільного життя, усі виміри громадського суспільства, доводять торжество історичних стереотипів та упереджень над зусиллями інтелектуалів, які прагнуть примирення та порозуміння. Чи це свідчить, що нічого зробити не можна? Зовсім ні. Щось зробити можна, і, навіть більше, – потрібно. Однак, щоб залишитися реалістом, слід знати місце міфу, що акумулював величезну історію, увійшов у стереотипи поведінки, в структуру мови, у догмати релігій та світобачення. Альтернатива тому – раціональні побудови інтелектуалів, які є набагато крихкішою структурою людської цивілізації.

Проте, вода камінь точить. Авторитетні свідчення соціологів про відчутне зростання українсько-польської толерантності залишають надію і на пом'якшення українсько-єврейських стереотипів.

ПРИМІТКИ

¹ Г. Гусейнов (з листа до автора).

² Я. Дашкевич, "Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI – початок XX ст.)", *Світ*, № 3-4, 1992, с.25.

³ М. Маринович, "Євреї та українці: спроба толерантної проєкції взаємних інтересів", *Світ*, № 3-4, 1992, с. 21.

⁴ С. Сверстюк, "В Єгипетському полоні байдужості", *Світ*, № 3-4, 1992, с.15.

⁵ Л. Плющ, "Роль шовіністичної мітології в міжнаціональних стосунках", *Світ*, № 3-4, 1992, с. 4.

⁶ С. Головаха, Н. Паніна, "Национальная толерантность и проблемы развития национально-культурных автономий в Украине", в *Политическая культура населения Украины* (К., 1993), с 87-97.

⁷ С. Головаха, Н. Паніна, *Там само*, с.93.

⁸ С. Головаха, Н. Паніна, *Там само*, с. 95.

⁹ В. Миндлин, "Дело Звягильского", *Егупец* № 3, К., 1997.